

Słownik terminologii dla opisu archiwalnego materiałów sfragistycznych

Opracowany przez Zespół Naukowy do spraw przygotowania wskazówek metodycznych do opracowania materiałów sfragistycznych w zasobie Archiwów Państwowych

Jelenia Góra 2009r.

Autentyczny prawnie wzorzec pieczęci – wzorzec pieczęci, który został prawnie zaakceptowany przez nominalnego dysponenta (autentyk). Jeżeli wzorzec nie posiadał takiej akceptacji nazywamy go falsyfikatem.

Bartynotyp – kopia dwuwymiarowa (druk wypukły) powstała w wyniku zastosowania autorskiej metody kopiowania monet i pieczęci opracowanej przez W. Bartynowskiego. Uzyskiwane w jej wyniku odbitki posiadały jasne litery i rysunek znajdujący się w polu pieczęci, oraz ciemne tło o wyraźnym cieniowanym reliefie.

Cęgi pieczętne – metalowe narzędzie w formie obcę. Zbudowane jest z dwóch części w formie litery X o wspólnej osi. Jedna część jest krótsza od drugiej. Na niej znajdują się szczęki z matrycami en face tj. awers i rewers, drugie zaś zakończone są rękojeściami. Rodzajem cęg pieczętnych są bulle, w których część metalowa osadzona jest między szczękami i przechodzi przez nią mocowanie. Ścisnięcie powoduje wytłoczenie na dwóch stronach obrazu.

Cynfolia – negatywowa kopia pieczęci uzyskiwana poprzez nałożenie na odcisk cienkiej metalowej [cynowej, aluminiowej, ołowianej, srebrnej, złotej itp] folii, o miękkości i giętkości papieru, którą dociskano do powierzchni pieczęci, a uzyskany odcisk umacniano warstwą laku lub plasteliny. Cynfoli stanowiły podstawę do sporządzania odlewów [zob.] gipsowych i cementowych.

Dokument (carta, charta, littera) - 1. Pismo uwierzytelnione sporządzone z zachowaniem w danej epoce i miejscu form zewnętrznych i wewnętrznych stwierdzające lub ustanawiające pewien stan prawny albo też służące do wykonania uprawnień. 2. Zapis bez względu na jego postać będący świadectwem jakiegoś faktu (faktów) i zjawisk obiektywnej rzeczywistości lub przejawów myśli ludzkiej.

Dysponent – osoba fizyczna lub prawna, której znak i [lub] nazwa utrwalone zostały na typariuszu.

Dywizor – znak służący do graficznego wydzielenia poszczególnych fragmentów inskrypcji napieczętej.

Elementy pieczęci – część składowa pieczęci, zob.: odcisk, pole pieczęci, pole legendy, przedstawienie napieczęte, legenda, inskrypcja, typariusz, stempel, uchwyt.

Falsyfiat pieczęci – odcisk, względnie typariusz, chcący uchodzić za coś innego niż jest w rzeczywistości. Pieczęć powtórnie użyta w celu dokonania fałszerstwa dokumentu, jest pieczęcią oryginalną o fałszywej chronologii. Falsyfikaty pieczęci powinny być inwentaryzowane razem z pieczęciami oryginalnymi dysponenta.

Galwanotyp [kopia galwaniczna, galwan pieczętny, osad galwanoplastyczny] – metalowa kopia pieczęci wykonana metodą galwanizacji w procesie elektrolitycznym. Do jej uzyskania wykorzystywano negatywowy odlew kauczukowy, który pokrywany był pyłem grafitowym. Tak

przygotowany negatyw umieszczano na miedzianym drucie, jako katodę, w kąpeli elektrolitycznej, przy zastosowaniu prądu stałego. Anodą była płytka miedziana. W wyniku elektrolizy jony miedzi odsadzając się na negatywie tworzyły kopię pieczęci.

Ikonografia pieczęci – zob. przedstawienie napieczętna.

Inskrypcja – napis wyryty w twardym materiale. Specyficzną formą inskrypcji jest legenda i inskrypcja napieczętna.

Inskrypcja napieczętna – każdy napis napieczętny niebędący legendą.

Intytulacja – 1) Fragment formularza dokumentu wymieniający imię i godności wystawcy dokumentu, zazwyczaj z dołączoną formułą dewocyjną. Może się ona różnić od tytułury wymienionej w adresie lub legendzie pieczęci, uzupełniając ją wskazując na źródło lub charakter władzy.

Inwentarz pieczęci – pomoc ewidencyjno-informacyjna zawierająca noty o wszystkich pieczęciach z danego archiwum lub zespołu archiwalnego.

Karta sfragistyczna – jest zestawieniem na karcie mniej lub bardziej sumarycznym, otwartym, pieczęci z jednego zbioru. Karty te mogą być uporządkowane numerycznie, chronologicznie, alfabetycznie lub według przyjętej systematyki. Karty te mogą być powiązane z analogicznymi innymi zbiorami lub w całości lub częściowo zbiorami pieczęciami opublikowanymi lub też być uzupełniane fotografiami. Mogą być z informatyzowane w tym, co dotyczy ich reprodukcji, indeksów.

Katalog pieczęci – zawiera noty opisujące pieczęcie przynależące do różnych kolekcji lub zespołów archiwalnych odnoszące się do określonego tematu.

Kod wzorca pieczęci – odpowiednik sygnatury archiwalnej identyfikujący wzorzec pieczęci, niebędący obiektem fizycznym.

Kolekcja sfragistyczna – zob. zbiór pieczęci.

Konfirmacja pieczęci – opatrzenie pieczęci właściwej odciskiem lub odciskami innych pieczęci [wielokrotna konfirmacja], umieszczonymi na jej licu [stronie głównej] lub odwrociu [zob. *kontrasigillum*], dla uzupełnienia jej wagi prawnej i utrudnienia fałszerstwa.

Kontrasigillum - pieczęć mniejszego rozmiaru, odciskana na odwrociu właściwej pieczęci dla uzupełnienia jej wagi prawnej i utrudnienia fałszerstwa. Może pozostawać w ograniczonym związku z pieczęcią właściwą, czy to poprzez legendę będącą kontynuacją inskrypcji z pieczęci właściwej, czy też poprzez określenia takie jak "kontrasigillum", "clavis sigilli", "secretum sigilli".

Kopia ceramiczna – trójwymiarowa kopia pieczęci wykonana z tworzywa nieorganicznego i niemetalicznego (gлина, wapń), która po wykonaniu odlewu poddawana jest obróbce termicznej.

Korroboracja – 1) "Zapowiedź sposobu uwierzytelnienia akcji prawnej, czyli nadanie mocy prawnej samemu pismu. Powoływać się tedy korroboracja może na samo pismo, pieczęć, podpisy względnie listę świadków". Źródło: *Maleczyński, Dyplomatyka wieków średnich, W- wa 1971, s. 24.*

2) Formuła dokumentu zapowiadająca sposób jego uwierzytelnienia. Odbywa się to poprzez zadeklarowanie znaku lub podpisu lub opieczętowania, sygnalizując równocześnie, jakie pieczęcie będą przywieszane do nadania ważności aktowi. *Źródło: Vocaboulaire international de la diplomatie, Valencia 1994, poz. 246.*

Korpus pieczęci – publikacja zawierająca jak najbardziej kompletny wyciąg ze zbioru pieczęci jednego państwa pod kątem jednego regionu lub kategorii dysponenta lub jednego określonego typu lub jednej danej epoki.

Legenda – inskrypcja towarzysząca wyobrażeniu, służąca identyfikacji dysponenta pieczęci. Zazwyczaj obiega skraj pola pieczęci, choć może się znajdować także w polu pieczęci, zachodzić na nie, łączyć się z inskrypcją umieszczoną na rewersie pieczęci lub kontrasigillum. Legenda może się mieścić w jednym, bądź większej ilości wierszy. Jej początek wyznacza zazwyczaj krzyż inicjalny [zob. dywizor], umieszczony w najwyższym punkcie pieczęci. Legenda biegnie najczęściej zgodnie z ruchem wskazówek zegara.

Linia otokowa – linia (ciągła, z kropek, perełek, gwiazdek, feston itp.) ograniczająca od wewnątrz i zewnątrz pole legendy (zob. otok).

List – 1. Wypowiedź pisemna, zwykle prywatna, służąca szeroko pojętym celom informacyjnym, nieposiadająca natomiast znaczenia prawnego. Formę listu mogą przybierać niekiedy także pisma mające służyć powstaniu i wykonywaniu uprawnień, lub zaciąganiu zobowiązań. 2. W okresie staropolskim termin używany na oznaczenie dokumentu. *Źródło: PSA, s. 49.*

Mandat – 1) Akt przez który władza zwraca się do jednego ze swoich przedstawicieli lub osób podległych aby powiadomić je o swojej decyzji i zlecić im jej wykonanie. *Źródło: Vocaboulaire international de la diplomatie, poz. 403.* 2) Pismo władz wyższych przełożonych do niższych podwładnych, służące celom administracji lub wymiaru sprawiedliwości, zawierające polecenie wykonania lub zaniechania określonych czynności lub zadań. *Źródło: Polski Słownik Archiwalny, pod red. W. Maciejewskiej Warszawa 1974, s. 50*

Materiał odcisku – masa plastyczna [wosk, lak, ołów, ciasto, glina, papier] lub farba służące wykonaniu i utwaleniu [poprzez stwardnienie lub pozostawienie znaku na podłożu] odcisku.

Mocowanie pieczęci [przywieszenie, wiązadło] – łącznik służący powiązaniu pieczęci z obiektem towarzyszącym.

Natura dyplomatyczna pieczęci – jest określeniem odnoszącym się do sposobu użycia pieczęci w kontekście jej używania w kancelarii lub administracji.

Natura prawna pieczęci – jest określeniem znaczenia, jakie odciskowi pieczęci nadaje zawartość związanego z nim pisma [dokumentu, aktu] w ramach obowiązującego prawa.

Negatywowe kopie pieczęci – lustrzane kopie pieczęci o wklęsłym reliefie wykonywane z cementu, gipsu, kauczuku, plasteliny lub folii metalowej [zob. *cynfolie*], służące najczęściej jako matryce do wykonywania odlewów pieczęci [zob. odlew pieczęci]; niekiedy traktowane jako jedna z form kopiowania pieczęci. Ze względu, iż wiernie oddają formę odcisku traktowane są również jako trójwymiarowe kopie i jako takie podlegają inwentaryzacji.

Nota opisująca pieczęć – zawiera komplet różnych informacji opisujących wzorzec pieczęci, łącząc ją z dysponentem/twórcą z jednej strony, z drugiej zaś z poszczególnymi odciskami.

Obiekt sfragistyczny – tłok, odcisk lub trójwymiarowa kopia pieczęci.

Obiekt związany – pismo lub przedmiot, przy którym znajduje się odcisk pieczęci.

Odcisk – trwały znak powstały w wyniku odcisnięcia typariusza w masie plastycznej lub typariusza z barwnikiem na nośniku. Odcisk wykonany dla celów kolekcjonerskich traktuje się jak trójwymiarową kopię pieczęci.

Oslona pieczęci – zabezpieczenie pieczęci przed fizycznym uszkodzeniem.

Odlew – trójwymiarowa kopia pieczęci uzyskiwana poprzez wypełnienie negatywowej matrycy [zob. negatywowe kopie pieczęci; typariusz] odpowiednią masą plastyczną [cementem, gipsem, lakiem, metalem, siarką].

Odryś [rysunek pieczęci] – unikatowa podobizna pieczęci wykonana na papierze ołówkiem, kredką itp.

Parasigillum – każdy odcisk wykonany za pomocą stempla w masie plastycznej bądź barwniku niepełniący funkcji pieczęci, a służący do powielania sformalizowanych elementów formularza pism.

Pieczęć – powtarzalny znak uwierzytelniający dokument w miejsce podpisu bądź obok niego, mogący służyć także do fizycznego zabezpieczania nienaruszalności rzeczy lub pism, albo jako wykładnia woli dysponenta. Znak ten zazwyczaj jest powielany przez odcisnięcie matrycy [tłok, typariusz] w plastycznej masie bądź też w barwniku [odcisk].

Pieczęć amorficzna – pieczęć bez legendy i zaznaczonych granic pola, głównie współczesne tuszowe pieczęcie tekstowe.

Pieczęć autentyczna – jest pieczęcią zapewniającą wiarygodność dokumentu przed każdym sądem, będąca pieczęcią instytucji obdarzonej walorem wiary publicznej albo której wiarygodność wynikała z pozycji społecznej [persona bene famosa], albo też, której wiarygodność została potwierdzona przez instytucję obdarzoną walorem wiary publicznej.

Pieczęć luźna – odcisk oderwany od obiektu, z którym był pierwotnie związany. Warunkiem uznania odcisku za pieczęć luźną jest niemożność ustalenia obiektu, któremu pierwotnie towarzyszył.

Pieczęć monetowa [dwustronna, podwójna] – pieczęć złożona z dwóch odcisków, równej wielkości, połączonych za pomocą płytki woskowej tych samych rozmiarów, przez którą przeciągnięte zostało przywiesie. Awers i rewers pieczęci monetowej mogą być ze sobą związane w sferze niematerialnej poprzez kontynuację legendy, lub też nawiązania ikonograficzne.

Pieczęć odwrocica – zob. *kontrasigillum*

Pieczęć wielokrotnie konfirmowana – zob. *konfirmacja pieczęci*

Pieczęć związana – odcisk pieczęci pozostający w związku z określonym obiektem.

Przedstawienie napieczętnie [wyobrażenie, obraz napieczętny] – znak graficzny umieszczony zazwyczaj w centrum pieczęci. Systematyzacji typów przedstawień napieczętnych służy klasyfikacja ikonograficzna:

– **przedstawienie napieczętnie portretowe** [zawierające wyobrażenie, idealne bądź rzeczywiste, dysponenta]:

1) **popiersiowe**- ukazujące z profilu lub en face popiersie dysponenta

2) **piesze** – na którym dominującym motywem jest stojąca postać dysponenta. Ten typ wyobrażenia bywa często uzupełniany o elementy architektoniczne lub heraldyczne, co nie ma wpływu na jego klasyfikację.

3) **tronowe** - ukazujące postać dysponenta, siedzącą na tronie, zazwyczaj odzianą w ceremonialne szaty oraz wyposażoną w insygnia bądź atrybuty władzy. Ten typ wyobrażenia może być uzupełniany o inne elementy ikonograficzne, co nie ma wpływu na jego klasyfikację.

4) **konne** – wyobrażające postać dysponenta na koniu. Charakter wyobrażenia [pieczęć konna rycerska – z przedstawieniem jeźdźca nacierającego na wroga; pieczęć konna paradna – z postacią jeźdźca prezentującego swe znaki – tarczę i chorągiew; pieczęć myśliwska – z postacią jeźdźca jako myśliwego, najczęściej w towarzystwie sokoła] nie ma wpływu na klasyfikację.

– **Kultowe** - zawierające wyobrażenie sceny oddawania kultu przez dysponenta pieczęci: osobę lub grupę ludzi symbolizujących wspólnotę.

– **Symboliczne** – zawierające wyobrażenia odwołujące się do symboliki świeckiej lub sakralnej

1) **hagiograficzne** - zawierające wyobrażenie z postacią bądź postaciami albo atrybutami świętych. Niekiedy zawierają sceny adoracji osoby boskiej przez świętych, co nie ma wpływu na klasyfikację pieczęci.

2) **z innymi motywami symbolicznymi** – zawiera wyobrażenia realnie istniejących przedmiotów w kontekście użytkowania pieczęci [bądź funkcji dysponenta] nabierających znaczenia symbolicznego.

3) **fantastyczne** – zawierające wyobrażenia mitycznych postaci bądź stworów

– **Heraldyczne** – gdzie dominującym wyobrażeniem jest herb lub jego elementy, pozwalające na identyfikację dysponenta. Niekiedy elementy heraldyczne znajdują się na pieczęciach onomastycznych, co nie ma wpływu na klasyfikację pieczęci.

1) **herbowe** – zawierające herb dysponenta. Forma wyobrażenia heraldycznego [herb pełny, bądź uproszczony, samo godło] nie ma wpływu na klasyfikację.

2) **helmowe** –zawierające hełm z klejnotem heraldycznym dysponenta.

4) **ze znakiem** –zawierające osobisty znak dysponenta. Znak ów niekiedy przybiera formę herbu nie ma to wpływu na klasyfikację, jeżeli funkcjonuje w sposób odmienny od herbu [np. nie jest dziedziczony]:

a) **osobistym**- wyobrażający znak osoby fizycznej

b) **corporacji** – wyobrażający znak osoby prawnej

– **Architektoniczne i topograficzne** – na których dominujące wyobrażenie stanowią budynki lub elementy krajobrazu. Niekiedy towarzyszyć im mogą elementy heraldyczne, co nie ma wpływu na klasyfikację pieczęci.

1) **z motywem sakralnym** – zawierają wyobrażenia budynków lub obiektów topograficznych związanych ze sprawowaniem kultu. UWAGA: często o charakterze wyobrażenia decyduje kontekst funkcjonowania dysponenta pieczęci.

2) **z motywem świeckim** – zawierają wyobrażenia budynków świeckich lub obiektów

topograficznych nie pozostających w związku ze sprawowaniem kultu

- **Onomastyczne**- zawierające napisy w formie pełnych wyrazów bądź sygli, będące głównym motywem pieczęci. Niekiedy napisom towarzyszą elementy heraldyczne, co nie ma wpływu na klasyfikację pieczęci.

1) **napisowe** – zawierają napis [wskazujący na dysponenta, motto, dewizę itp.]. Towarzyszące mu ozdoby nie mają wpływu na klasyfikację.

2) **monogramowe** – zawierają literę lub kilka liter powiązanych kompozycyjnie. Towarzyszące im ozdoby nie mają wpływu na klasyfikację.

3) **inicjałowe**- zawierają imię [imiona] i nazwisko właściciela skrócone do początkowych liter nie powiązanych kompozycyjnie w monogram. Towarzyszące im ozdoby nie mają wpływu na klasyfikację.

Pierścień pieczętny [sygnet] – pierścień, w który oprawiony został stempel.

Podstawy prawne stosowania pieczęci – zespół norm, bądź to ustalonych na mocy jednorazowego aktu [ustawa, regulamin wewnętrzny dysponenta], bądź też wynikających z mocy tradycji, określających zakres stosowania pieczęci.

Pole pieczęci – Zazwyczaj centralny fragment powierzchni pieczęci, w którym na, niekiedy zdobionym, tle, umieszczono przedstawienie napieczętnie. Pole pieczęci od pola legendy oddzielone jest zazwyczaj przerywnikiem w formie ciągłej linii, linii z kropek, perełek, festonu itp. [zob. linia otokowa].

Pole legendy- fragment powierzchni pieczęci, na którym umieszczono legendę, zazwyczaj mające formę pierścienia otaczającego pole pieczęci. Pole legendy od pola pieczęci oddzielone jest zazwyczaj linią otokową w formie ciągłej linii, linii z kropek, perełek, festonu itp.; [zob. linia otokowa].

Prasa pieczętna - jest maszyną składającą się z płyty, nad którą jest umieszczony stempel, oraz płyty a także zespołu śrub lub dźwigni, którymi manewrując można opuszczać stempel na płytę odciskając go albo w masie plastycznej, albo wprost na nośniku jako suchą pieczęć (w tym ostatnim przypadku zawiera dwa identyczne stemple lecz jeden jest wklęsły i negatywowy, a drugi jest wypukły i pozytywowy). Źródło. Vocabulaire internationale de la sigillographie, Roma 1990, s. 114, poz. 137

Relief stempla [rzeźba stempla]- wypukło- [na pieczęciach do odcisków tuszowych] bądź wklęsłoryta [na pieczęciach odciskanych w masie plastycznej] kompozycja, a także inskrypcja, znajdująca się na stemple pieczęci. [zob. *przedstawienie napieczętnie, inskrypcja, legenda*]

Rękojeść tłoka - część typariusza umocowana prostopadle do płaszczyzny stempla, umożliwiająca uchwycenie go i wygodne pieczętowanie. Źródło: Vocabulaire internationale de la sigillographie, Roma 1990, poz. 144

Status prawny pieczęci – jest kategorią wynikającą z jednej strony ze statusu prawnego dysponenta, z drugiej zaś z miejsca zajmującego przez pieczęć w systemie sfragistycznym dysponenta [zob.system sfragistyczny], określającą walor prawny pieczęci. Status prawny pieczęci określają podstawy prawne stosowania pieczęci [zob.]. Ze względu na status prawny pieczęcie możemy podzielić na

- 1) **Pieczenie publiczne** – [zob. *sigillum authenticum*,] pieczęć obdarzona walorem wiary publicznej wynikającym z prawnej pozycji dysponenta [np. pieczęcie książęce, urzędowe]
- 2) **Pieczenie prywatne** - Pieczęć pozbawiona waloru wiary publicznej, której autorytet wynika z pozycji społecznej dysponenta [pieczęcie sygnetowe].

Stempel- wykonana w trwałym materiale płytka, będąca elementem typariusza [zob.*typariusz*] połączona zazwyczaj z uchwytem, na której umieszczono wklęsły lub wypukły, lustrzany w stosunku do odcisku, relief ze znakiem i [lub] napisem, identyfikującym zazwyczaj dysponenta.

System sfragistyczny - wzajemnie skorelowany układ odpowiadający ustrojowi, strukturze i hierarchii kompetencji dysponenta. Jego zewnętrznym wyrazem było wyobrażenie napieczętne z reguły zróżnicowane treściowo w zależności od kompetencji urzędów oraz legenda, która towarzyszyła przedstawieniu i werbalnie identyfikowała dysponenta pieczęci informując o charakterze i zakresie jego władzy.

Szczytce pieczętne – zob. cęgi pieczętne.

Tłok z uchwytem – stempel [zob.] umieszczony na końcu rączki, na ogół drewnianej, która pozwala ją chwycić i wygodniej pieczętować.

Tłok uderzeniowy - Stempel wykonany z metalu, którego zakończenie jest tego typu, że pozwala na uderzanie młotkiem, co powoduje wykonanie odcisku w materiale pieczętnym. Tłok uderzeniowy służy do pieczętowania w materiale twardym. Jest to narzędzie jest analogiczne do stempla mennicznego.

Źródło: Vocabulaire internationale de la sigillographie, Roma 1990, poz. 133

Trójwymiarowa kopia odcisku- każdy rodzaj kopii, zachowujący przestrzenne właściwości rozmiarów, kształtu i reliefu pieczęci.

Typariusz [tłok pieczętny] – odpowiednio oprawiony stempel zawierający lustrzane wyobrażenie lub napis, a często i jedno i drugie, będące matrycą służącą do wykonywania odcisków.

Wcierka grafitowa (odcisk papierowo-grafitowy) – Kopia pieczęci wykonywana za pomocą papieru i sproszkowanego grafitu. Na kopii wypukłości wyobrażenia napieczetnego były ciemne, pozostała zaś część pozostawała jasna. Ewentualne niedokładności były retuszowane ołówkiem.

Wielokrotna konfrmacja pieczęci - zob. *konfirmacja pieczęci*

Wzorzec pieczęci (tłoka) - zbiór cech wspólnych dla odcisków pochodzących z jednego stempla.

Zaklejki – suche pieczęcie, zazwyczaj o barwionym tle, na odwrociu pokryte warstwą kleju, służące do zamykania korespondencji, niekiedy też, zastępując pieczęć, uwierzytelniające pismo. W sferze ikonograficznej i werbalnej nawiązujące do pieczęci używanych przez instytucję [osobę fizyczną], będącą ich użytkownikiem [dysponentem].

Zasób sfragistyczny - całość obiektów sfragistycznych przechowywanych w zespołach zbiorach archiwalnych. Możemy również mówić o zasobie sfragistycznym pojedynczego archiwum, który będą stanowić wszystkie obiekty sfragistyczne znajdujące się w zbiorach i zespołach

przechowywanych przez to archiwum

Zbiór sfragistyczny – zbiór pieczęci lub/i tłoków pieczętnych lub/i odlewów (kopi trójwymiarowych), często o różnej proveniencji, tworzony celowo, posiadający określony profil nadany przez twórcę (np. pieczęcie królów polskich) lub powstały w wyniku zabezpieczenia wszelkich materiałów sfragistycznych nie przynależnych do zespołów archiwalnych.